

Милица З. Весковић Анђелковић¹ 316.752-054.75-057.875(=163.41)(497.11)"2023"
Универзитет у Београду, 314.151.3-054.75-057.875(=163.41):303.628(497.11)"2023"
Филозофски факултет, Оригинални научни рад
Одељење за социологију Примљен 25/09/2023
Београд (Србија) Измењен 28/10/2023

Нена А. Васојевић²
Институт друштвених наука,
Центар за социолошка и антрополошка истраживања
Београд (Србија)

Прихваћен 08/11/2023
doi: [10.5937/socpreg57-46750](https://doi.org/10.5937/socpreg57-46750)

(РЕ)КОНСТРУКЦИЈА ИДЕНТИТЕТА ВИСОКООБРАЗОВАНИХ ПОВРАТНИКА: СЛУЧАЈ СРБИЈА³

Сажетак: Циљ рада је анализа емпиријских података прикупљених фокус-групним истраживањем којим је испитивано искуство и обликовање идентитета високообразованих повратника који су се неко време школовали у иностранству. Полазимо од теоријске претпоставке идентитета као друштвене категорије, што значи да је он резултат интеракције између људи, институција и праксе, те је стога променљив, у сталном процесу обликовања и никад завршен. Акцент ће бити на анализи изградње идентитета испитаника и њихових ставова према појединачним идентитетским компонентама. Из разговора се закључује да је миграционо искуство у великој мери утицало на изградњу и разумевање сопственог идентитета, да он остаје отворен за утицаје нових друштвених средина при чему се задржавају и обриси националне културе.

Кључне речи: идентитети, (ре)конструкција идентитета, академске миграције, српски повратници

УВОД

Сврха овог рада је да на основу емпиријске грађе прикаже анализу искуства и (пре)обликовања идентитета међународних студената из Србије који су се неко време школовали у иностранству. Полази се од теоријске претпоставке променљивости личног идентитета који је у сталном процесу обликовања, зависно од друштвеног контекста у којем се појединац налази. С обзиром на промену социјалне средине миграционе популације, ова тема, у анализи искустава међународних студената,

¹ mzandjel@f.bg.ac.rs

² nvasojevic@idn.org.rs

³ Рад је резултат пројекта „Међународне миграције студената у контексту Србије и (ре)конструкција идентитета: Кључна питања и елементи за јавне политике“, који у оквиру Програма *Идентитетски* финансира Фонд за науку Републике Србије (IS-MIGaIN 1434).

показује се као врло изазовна. У прилог значајности теме, важно је истаћи и чињеницу да последњих деценија број српских студената који путују у иностранство ради образовања и стицања нових искустава непрестано расте. Притом, подаци⁴ указују на то да се пораст међународних студената бележи и у другим земљама, па се миграција студентске популације може посматрати као глобални феномен.

Да су миграције академица значајно поље истраживања показује и чињеница да су потенцијал високообразованих миграната препознале и подржале Европска унија и владе многих земаља. Европски министри образовања промовисали су интернационализацију образовања са циљем хармонизације целокупног академског система где програме размене препознају као инструмент који има за циљ повећање знања и осетљивости за друге културе, праксе, традиције, веровања и комуникације (Severino, Messina & Llorent, 2014, према: Jabbar, 2012), и то се најбоље читава кроз финансијска средства инвестирана у програме мобилности (Vasojević, 2022, према: European Commission, 2020). У Америци, конкретно, уочен је пораст студената њихових држављана који користе кредите за студирање у иностранству (Open Doors report, 2011), док су, са друге стране, амерички колеџи и универзитети угостили преко милион међународних студената током 2016/2017. године (Glass, 2018). Слично је и са другим земљама, па можемо приметити да је велики пораст страних студената забележен и у Јужној Кореји од 2010. до 2021. – број студената који тренутно студирају на различитим корејским универзитетима, а долазе из других земаља, порастао је на приближно 152 хиљаде (Im, Basilisco et al., 2022).

Овакав модел школовања има бројне утицаје на животе и погледе на свет ове групе студената јер током академске мобилности долази до разних промена у личности појединца. Према истраживањима која је обавио Институт за међународно образовање студената⁵, испитаници су истицали да је образовање у иностранству првенствено утицало на сазревање њихове личности, на њихово самопоуздање, али и на другачији однос према припадницима других култура и, уопштено, на њихов поглед на свет (Dwyer & Peters, 2004)⁶. Сви ови фактори утичу на формирање идентитета студената или, како то дефинишу аутори, „међународни образовни миље постаје *права лабораторија нових врста идентитетских*” (Picková, 2020, стр. 1. према: Resnik, 2012). Штавише, Бауман (Bauman, 1996) види међународне студенте као „особе које су укључене у мобилност у потрази за новим искуствима“, при чему

⁴ Према подацима Извештаја Организације за економску сарадњу и развој (OECD), учесници у академској мобилности данас чине најбржу растућу групу у односу на све друге мигранте (Czaika, 2018).

⁵ Институт за међународно образовање студената је организација која окупља студенте са искуством међународне академске мобилности са циљем размене искуства, смањења различитости и неутралисања расизма. Ангажовање Института иде у смеру стварања инклузивног радног и животног окружења са могућношћу шире размене знања међу члановима. (Institute for International Education of Students, IES, <https://www.iesabroad.org/>, приступљено 26. 10. 2023)

⁶ Према резултатима овог истраживања, чак 97% испитаника је рекло да осећају да су захваљујући студијама у иностранству сазрели, а 98% њих истичу утицај овог искуства на њихово самопоуздање, као и на развој толерантности на другачије културне норме. Укупно 97% њих каже да им је ово искуство изменило целокупан поглед на свет (Dwyer & Peters, 2004).

долази до трансформације идентитета. Он их посматра као *џурист*е који никада не припадају месту у које се усељавају, притом бирају које делове спољашњег света ће пустити унутра, а са друге стране, живе унутар неког „мехура“ који им даје осећај сигурности (Вагман, 1996; 2011).

Имајући у виду значај, актуелност и обим феномена миграција студената, како на локалном тако и на глобалном нивоу, разматрање обликовања њиховог идентитета се намеће као врло важно питање независно од тога да ли га посматрамо из културно-антрополошке перспективе, као социолошки феномен или чак из перспективе економског, технолошког и научног развоја друштава. Наиме, разумевајући (ре)конструкцију идентитета међународних студената, добијамо увид у то у којој мери се очувао идентитет изграђен у првој фази социјализације, колико је тај идентитет за појединца значајан и на који начин је средина, у којој је студент боравио током студија, на њега утицала у смислу обликовања личности. Посматрано из економског угла, идентитет се врло често може показати као важан мотив за улагање стечених ресурса како у земљу порекла тако и у земљу пријема (Vesković Anđelković, 2019; Filipović, 2012). У овом раду идентитет у смислу економске добити неће бити обрађен. Анализу емпиријске грађе смо обавиле са циљем разумевања утицаја друштва на обликовање и доживљај личног идентитета испитаника.

ИДЕНТИТЕТ КАО ДРУШТВЕНИ И ИСТОРИЈСКИ ФЕНОМЕН

Теоријски оквир који ће послужити за тумачење прикупљених података заснива се на разумевању идентитета као друштвене категорије у смислу да идентитет представља резултат интеракције између људи, институција и праксе у које је појединац укључен (Ige, 2010). Томе треба додати да није реч само о томе како појединац себе види већ и како га други виде, што је повезано са друштвеним контекстом у којем он живи као и са друштвеним праксама у које је укључен кроз свакодневни живот. При томе, појединац није лимитиран на само један друштвени контекст, већ је спреман за изазове различитих друштвених околина и културних система, зависно од његових активних социјалних мрежа. Ово нарочито важи за савремени свет који карактерише модерна технологија, те стога и симултана комуникација са више друштвених група. Зато неки аутори сматрају да је прикладније говорити о мултипликованом јаству које се активира зависно од ситуације, односно друштва са којим је појединац у интеракцији и његових потреба (Tajfel & Turner, 1979). С тим у складу, често се у социологији више говори о идентитетима, него о идентитету, чиме се отвара простор за разматрање евентуалних бенефита појединаца умрежених у различите социјалне групе (Burt, 2001; Lin, 2001). Оно што произлази из ове флуидности идентитета јесте чињеница његове непрестане реконструкције која се може разумети као процес реорганизације јаства (Montuori, 2003), самоприлагођавања и еволуције у одговору на различито представљање у променљивим друштвеним околностима.

Промена друштвених околности, прихватање различитих, па често и некохерентних друштвених улога, најупечатљивија је код миграционе популације. За

разлику од немиграционе популације која захваљујући интернету такође има прилику на друштвену и културну транснационалну размену, мигранти превазилазе географске, културне и језичке границе и константно се налазе у стању еволуције, убрзаног учења о новој земљи и њеној култури. Када говоримо о међународним студентима, они се суочавају са новим друштвеним структурама и начинима живота у земљи пријема, што их наводи на то да често себе преиспитују ко су и шта желе да постану. Тиме остају укључени у стални процес промене идентитета (Marginson, 2014). Кроз ово искуство нових избора и могућности, они преиспитују своју историју, усвојени вредносни систем као и ставове о себи и култури земље порекла. Резултат овог процеса је да се мењају, развијају, спознају много више и себе и своје културне корене (Marginson, 2014).

За (ре)конструкцију идентитета ове популације, у смислу слободе обликовања, веома је важан и приступ који земље дестинације имају приликом интеграције. Неки аутори (Schwartz et al., 2010; Davis, 2011; Lin&Lui, 2016), на основу резултата емпиријских истраживања, тврде да земље које су претежно земље дестинације имају тактику акултурације⁷ страних студената. Овај приступ подразумева етноцентрички и хегемонистички став (Коехне, 2005) који заговара неопходност прилагођавања новој култури и друштвено-вредносном систему без слободе задржавања карактеристика културе у којој су појединци одрасли. Насупрот налазима до којих су емпиријским истраживањем дошли претходно наведени аутори, Норма Коен сматра да студенте не треба асимилovati, већ их укључити у процес интеграције и оставити им слободу да одлуче ко желе да постану и да се одлуче између културног идентитета земље порекла и земље дестинације, или осталих бројних космополитских опција (Коехне, 2005). Ова слобода им оставља простор да преиспитују сами себе, стварају нове идентитете, разумеју свој положај у новом свету и досегну мултипликоване и хибридне идентитете (Marginson, 2014). На тај начин су ослобођени превласти утицаја једне културе, било да је реч о оној која је усвојена од стране друштва порекла или друштва дестинације (Marginson, 2014).

Процес адаптације и интеграције у нову друштвену средину не тече за сваког појединца једнако. Бројни фактори, попут земље порекла и пријема, социоекономског статуса појединца и његових расположивих ресурса, етничке групе којој припада као и степен познавања језика земље дестинације, утичу на начин и степен његове адаптације у земљу пријема (Vesković Anđelković & Bobić, 2019, стр. 203). Сви ови фактори су потпуно индивидуални и њихове комбинације су многобројне, те је

⁷ Према Беријевом мултикултурном моделу, као две одвојене димензије обликовања идентитета, посматрају се присвајање културе земље дестинације и наслеђе културе земље порекла. Оне заједно утичу на формирање четири различита приступа према новим имигрантима: 1. асимилација – прилагођавање култури друштва пријема и одбацивање културног наслеђа из земље порекла; 2. сепарација – одбацивање културе друштва пријема и прихватање културног наслеђа из земље порекла; 3. интеграција – прилагођавање култури друштва пријема и задржавање културног наслеђа из земље порекла и 4. маргинализација – одбацивање и наслеђеног културног обрасца и оног који се затиче у друштву пријема. Од ове четири категорије, без сумње се интеграција прихвата као најпожељнији облик адаптације у смислу добробити и за појединца и за друштво (Berry, 1980).

готово немогуће имати јединствени образац објашњења реконструкције идентитета код свих међународних студената као јединствене групе. Значајност наведених варијабли, умногоме зависи од чврстог и непроменљивог „ја“ које појединац има, као и од начина размене између појединца и друштвене околине (Hall, 1992).

Анализа реконструкције идентитета повратника постаје нешто сложенија. За разлику од оних који се нису вратили, код повратника се укључује и фактор њихове реинтеграције у друштво порекла. Он се односи на отвореност заједнице за испољавање и уплив елемената других култура што омогућава појединцу да слободно гради свој идентитет.

МЕЂУНАРОДНА МОБИЛНОСТ СРПСКИХ СТУДЕНАТА У 21. ВЕКУ

Школовање образоване српске елите у иностранству није нов феномен. Још је кнез Милош препознао ову популацију као главни механизам за стварање модерне државе (Trgovčević, 2003), па је 1830. започело стипендирање државних питомаца у иностранству, када су шесторица младића послата у Беч и Пешту. Ова пракса финансирања школовања наших студената ван Србије из државног буџета одржана је све до деведесетих година прошлог века (Vasojević, 2019). Поред тога, српски студенти су кроз историју имали прилике да се школују и усавршавају у иностранству као стипендисти страних фондација и влада, који су били најбројнији у периоду Федеративне Народне Републике Југославије (Vasojević, 2019). Тако, на пример, у оквиру Фулбрајтовог програма за период од 1965. до 2006. године⁸ стипендирано је укупно 636 стручњака (Vasojević, 2019). Развој и актуелност унутрашње и међународне политике српску Владу су доводили у разне друштвене, политичке и економске кризе, баш у периоду када је међународно школовање било „динамично и високо заступљено на глобалном плану“ (Akli, 2012, str. 32). Током тих периода, који су се код нас у историји прилично често понављали, стипендирање наших студената је било нестабилно, али се одржало захваљујући „различитим образложењима и сврхама“. Упркос изазовима, све до деведесетих година прошлог века систем је настојао да кроз различите стратегије, билатералне споразуме и фондове задржи традицију школовања најбољих студената на престижним иностраним универзитетима.

После (релативно) дуге паузе од петнаест година, на иницијативу Владе РС, основан је и формиран национални Фонд за младе таленте Републике Србије, 20. јуна 2005. године, и до данас представља један од најзначајнијих извора финансирања студената из државног буџета. Овај Фонд је основан као индиректан корисник буџетских средстава у оквиру раздела Министарства финансија (Vasojević, 2019; према: Službeni glasnik RS, 2005: 56) и првобитно је деловао при Министарству просвете. Непуне три године после његовог оснивања, преименован је у Фонд за младе таленте „Доситеја“ (Vasojević, 2019; Vasojević & Filipović, 2017; према: Službeni glasnik RS, 2008: 71) и припојен је прво Министарству омладине и спорта (према: Vasojević, 2019; Vasojević &

⁸ Морамо напоменути да стипендирање није било у континуитету. Било је година када стипендије нису додељиване за нашу земљу.

Filipović, 2017). Од 2022. године овај Фонд се налази у оквиру Министарства науке, технолошког развоја и иновација. Од 2008. до 2022. године Фонд за младе таленте „Доситеја“ доделио је 5.443 стипендије⁹ за школовање српских студената у иностранству, од тога 3.339 додељено је за први степен академских студија са мастером, 1.988 стипендија додељено је за докторске програме и 116 је додељено за специјалистички ниво студија¹⁰.

Фонд „Доситеја“ је важан извор стипендирања наших студената за студије ван земље, али морамо указати и на значај других иностраних фондова и донатора који су битни за нашу земљу. Један од најзаступљенијих је фонд у оквиру Еразмус програма. У периоду 2014–2020. године 1.584 српских студената користило је стипендију за боравак и усавршавање на иностраним факултетима (Vasojević, 2022, стр. 35). Када се њима дода мобилност универзитетских наставника, као и истраживача запослених на нашим институтима, овај број постаје још већи. Уз то је важно напоменути да су српски студенти, нарочито постдипломци стипендирани и од других страних фондација попут DAAD¹¹, Конрад Аденауер фондације¹², владе других земаља, првенствено Италије и Француске, и других које нисмо овде поменули¹³. Међутим, иако су надлежна министарства и службе свесне високе мобилности студената, укупни статистички подаци о њима не постоје, као ни подаци о броју оних који су се вратили у Србију после школовања. Доступни су само појединачни непотпуни извештаји који се налазе на сајту Фонда за младе таленте Републике Србије „Доситеја“, а у домаћој литератури (Vasojević, 2019; Vasojević & Filipović, 2017) могу се наћи ретки подаци који се односе искључиво на студенте које је стипендирао поменути фонд.

За разлику од других доступних истраживања о међународним миграцијама студената, а која се односе на друге, углавном традиционално имигрантске земље где „доминирају поређења земаља и конструкти који анализирају статистику и трендове на националном нивоу“ (Gargano, 2009, стр. 335), недостатак статистичких података о овој популацији за Србију нас наводи да пажњу усмеримо на друге аспекте миграција студената. Не само истраживање идентитета, које је тема овог рада, већ и разне друге области, попут стеченог капитала, будућих планова у погледу места боравка, актуелности међународне сарадње, остају отворена поља за истраживаче који се баве овом темом.

⁹ Податке треба посматрати као број додељених стипендија, а не као број стипендиста, јер неки стипендисти су добили стипендију за различите нивое студија, а не воде се као један корисник.

¹⁰ Податак добијен на основу поднете молбе која је прослеђена званичним путем на мејл Фонда за младе таленте „Доситеја“. Представници Фонда за младе таленте послали су податке мејлом 17. 2. 2023. Добијени подаци су груписани и представљени у овом раду.

¹¹ Deutscher Akademischer Austauschdienst сваке године објављује листу стипендија за студенте из Србије као и за мобилност наставног особља и истраживача. Видети више на: <https://www.daad.de/en/> (приступљено: 27. 10. 2023).

¹² Konrad Adenauer Stiftung (KAS) има дугу праксу давања стипендија нашим студентима за студије у иностранству. Видети више на: <https://www.kas.de/sr/home> (приступљено: 27. 10. 2023).

¹³ Стипендије страних влада објављиване су на сајту нашег Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Видети више на: <https://prosveta.gov.rs/skolski-i-studentski-zivot/stipendije/medjunarodne-stipendije/>.

УЗОРАК И МЕТОДОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ

Емпиријски подаци које користимо у овом раду прикупљени су фокус-групним истраживањем¹⁴ које је обављено крајем јуна 2023. године. У дискусији је учествовало укупно шест испитаника, три из програма „Доситеја” и три из иностраних фондова. У погледу полне расподеле, узорак иде у корист жена пошто је био само један испитаник мушког пола. Двоје учесника су студирали у Енглеској, две испитанице у Аустрији, једна у Америци и једна у Шпанији. У погледу места порекла, три испитанице су из Београда, док осталих троје нису рођени у Београду. Важно је истаћи да овде није реч о репрезентативном узорку, већ се резултати могу посматрати као студија случаја из разлога што су у фокус-групи учествовали само испитаници који су се одазвали позиву¹⁵. Такође, у погледу националности добили смо уједначен узорак, јер су сви испитаници били српске националности. У овом случају постоји ризик од превеликог поједностављења ставова испитаника и идентитетских процеса. Упркос томе, добијени резултати потврђују претпоставке и закључке аутора који су се раније бавили овом темом, а које смо изнели у оквиру теоријских претпоставки овог рада (Vesković Anđelković & Bobić, 2019; Marginson, 2014; Dwyer & Peters, 2004).

Инструмент (водич) који је коришћен за прикупљање података био је подељен на више група питања, зависно од идентитетске компоненте која се испитује – лични, професионални, национални, културни и просторни идентитет. Разговор је сниман диктафоном након чега је извршена транскрипција разговора како би се подаци унели у софтверски програм за обраду података – MAXQDA2022. Питања која смо користили за операционализацију компоненти идентитета важних за анализу у овом раду, постепено ћемо наводити током представљања резултата.

АНАЛИЗА И ДИСКУСИЈА

Анализом емпиријске грађе увиђамо да обликовање личности испитаних међународних студената почиње још самом одлуком одласка на студије ван Србије, што се читава у јачању самопоуздања, осећаја независности и слободе, а тиме и у начину комуникације са друштвом. У литератури се управо овај моменат наводи као важан сегмент у конструкцији идентитета, па тако Тран (Tran, 2016) истиче да је међународно образовање пут ка самосталности и, као улагање у себе, представља неку врсту хуманог капитала и утиче на оно што појединац надаље може да уради. За једну од испитаница, само студирање, па после и одлазак у Аустрију на мастер студије, представља хоризонталну узлазну покретљивост у односу на друштвени

¹⁴ Истраживање су осмислили и реализовали истраживачи Института друштвених наука, Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, Филозофског факултета у Београду и Института за архитектуру и урбанизам Србије, у оквиру пројекта IS-MIGaIN, који финансира Фонд за науку Републике Србије у оквиру програма „Идентитети“.

¹⁵ До испитаника смо дошли применом метода „грудва снега”, тј. позиви за пријаву су били оглашени путем социјалних мрежа, али су и директно прослеђивани путем мејла институцијама које су препознате као потенцијални партнери. Позивно писмо и образложење истраживања су били доступни на енглеском и српском језику.

положај породице порекла као и потврду сопствене способности и вредности. Испитаница наводи:

„Схватила сам да имам пуно да кажем о овој теми и да је моје студирање у иностранству веома важно, и то ме је променило заувек и срећна сам што сам успела да случајно схватим да ја могу да одем у иностранство и да студирам. За мене је био јако велики психолошки искорак због контекста моје породице јер сам прва у својој широј фамилији која је завршила студије, које су биле привилегија других класа“ (ФГ 1, БГ, ж, 29)¹⁶.

Заједничко за све испитанике јесте да су генерално били окружени студентима из разних земаља. Испитаник са искуством студирања у Енглеској каже да је тамо докторске студије завршио на

„интернационалном универзитету. То је један од најинтернационалнијих универзитета у Великој Британији по броју иностраних студената који тамо студирају, и то је велико искуство за мене. Наш шеф групе, наш ментор из Србије. Већина нас је била из источних земаља: Србије, Украјине, Русије, Пољске, Чешке – Словена. Био је један професор који је Турчин, он је доводио већином Турке... Студенти су се лепо повезали и дан-данас имају контакте“ (ФГ 1, БГ, м, 37).

Ова чињеница имплицира да овде није реч о интеграцији у стационарно становништво земље дестинације, већ у интернационални друштвени контекст. Стога у анализи не можемо пратити значајност боравка у различитим земљама на формирање њиховог идентитета. Међутим, мултикултурна средина нас наводи на закључак да изградња идентитета за њих није праволинијско кретање од земље порекла ка земљи дестинације, односно не укључује интеракцију само два културна контекста, већ представља преговарање и процес настајања кроз сталну смену различитости.

Успостављање друштвених односа са људима из разних земаља, шири социјални капитал испитаних студената који је позитивно утицао на њихов положај у професионалној заједници, а тиме и на обликовање професионалног идентитета. Ширење међународних контаката је за једну испитаницу био и циљ сам по себи:

„Оно што ми је циљ јесте да објављујем у интернационалним часописима и да склапам везе са људима у иностранству. Да имам некога да ме позове на предавање, организује летње школе, физички ћу бити овде и ментално ћу бити овде, али тако да ширим своје постојање напољу“ (ФГ 1, БГ, ж, 29).

Нова средина, размена знања и другачији услови за рад утицали су и на акумулацију хуманог капитала и профилисање уског поља интересовања, што даље утиче на преобликовање професионалног идентитета¹⁷. Поред тога, испитаници усвајају

¹⁶ Испитаници су шифрирани по следећем кључу: ФГ1 значи да је реч о фокус-групи која је прва обављена у овом циклусу реализације пројекта; БГ значи да је одржана у Београду; следећа ознака се односи на пол: м – мушки, ж – женски; на крају стоје године испитаника(це) које су нумерички приказане.

¹⁷ Према резултатима истраживања Института за међународно образовање студената чак 87% испитаника је рекло да је искуство међународне студентске мобилности утицало да наставе

и нове нормe, које позитивно утичу на однос са радним окружењем. Упечатљиво је искуство испитаника који истиче да је у Енглеској научио да поштује рокове: „Ако нема резултата, они морају да се створе“ (ФГ 1, БГ, м, 37). Прихватање ових норми другачијег контекста надаље је утицало и на његово схватање сопствених способности и односа према раду, али је и високо вредновано од околине.

Иако анализа емпиријског материјала иде у правцу преобликовања идентитета испитаника, ипак је важно вратити се на чињеницу опстанка идентитетског корена. Једна испитаница, иначе културни антрополог, каже: „Када изађеш из своје културе, видиш колико је тебе твоја култура оформила“ (ФГ 1, БГ, ж, 29). Те тако, иако је тачно да променом друштвене средине међународни студенти добијају прилику да критички сагледају културне нормe и вредности које су понели из земље порекла (Marginson, 2014), показује се да независно од њиховог вредновања од стране испитаника, оне ипак остају уграђене у лични идентитет. Иста испитаница примећује: „Одласком тамо увиђам да све што сам мрзела у својој култури, да то заправо јесам“ (ФГ 1, БГ, ж, 29). Са друге стране, испитаници који издвајају позитивне аспекте српске културе, па говоре о дружељубивости, срчаности и отворености, те особине и своје личности и свог народа представљају у комуникацији са колегама и познаницима из иностранства као и са колегама у Србији. Код њих се јавила и потреба да особине своје нације и улепшају како би се представили у најбољем светлу другим народима.

„Код мене на факултету су сви знали о Србији, о Београду. Знали су лепе ствари у смислу да смо дружељубиви, да је добрих места за изласке, да је пуно странаца. Знали су неке историјске ствари, у принципу је било добро мишљење. Волим мало да додам да се мисли лепо, не да је то нека лаж, већ само мало да појачам“ (ФГ 1, БГ, ж, 32).

С тим у вези, намеће се и питање опстанка националног идентитета и осећаја везаности за заједницу и место порекла. Што се тиче осећаја везаности, он је операционализован преко питања о разумевању дома, где испитаници без изузетка дом виде у родитељској кући. Како објашњава једна испитаница: „Мени је кућа на Палићу. У Београду радим, али се после посла не враћам у кућу, већ у стан“ (ФГ 1, БГ, ж, 29). Поред дома, у приказу везаности за заједницу из које су потекли, истакли бисмо и став једног од испитаника који каже: „Ми у Пријеполу смо прилично везани за породицу, имам широк круг пријатеља и док сте тамо, интензивно их одржавате и често желите да дођете овде“ (ФГ 1, БГ, м, 37).

Уз препознавање обриса националне културе и осећаја везаности за место и друштвено окружење у којем су одрасли, с једне стране, и неизоставног закључка о реконструкцији идентитета услед интеракције са мултикултурном средином током боравка у иностранству, следи и разматрање опстанка националног идентитета. Поред питања о укључености у (виртуелне) дијаспорске заједнице и заинтересованости за дешавања у земљи порекла, поставили смо „тест лојалности“ као лакмус папир опстанка ове категорије. Он је подразумевао питање подршке националним представницима на међународним такмичењима. С обзиром на то да смо претпоставили

своје образовање, а чак 67% њих се изјаснило да је ова мобилност утицала на то да прошире своје знање или да чак промене област студирања (Dwyer & Peters, 2004).

да ће бити испитаника који нису заинтересовани за спорт, нисмо инсистирали само на спорту већ смо тако испитивали подршку на спортским такмичењима једнако као и подршку представницима на избору за мис, па и научним такмичењима. У овој фокус-групи, за разлику од истраживања која су раније реализована (Vesković Anđelković, 2019; Filipović, 2012), сви испитаници су се усмерили на подршку националним представницима на спортским такмичењима. Као фактори који су показали значајност у испитивању компоненте националног идентитета, издвојили су се место рођења, у смислу да је национални идентитет више опстао код испитаника из централног или јужног дела Србије, док је нешто слабије заступљена код испитаника из Београда и са севера земље. Конкретно, испитаник из Пријепоља, који је и навео јаку везаност за место порекла као и умреженост са српском заједницом у Лондону, своју подршку представнику Србије описује овако:

„Ми смо били јако идентитетски повезани. Организовали смо се када игра Србија или Ђоковић. Мало ме је болело када они сви навијају против Ђоковића, а има и наших људи који су мало дволични, па кад промаши аплаудирају, што није, у складу са тим, нормално. Наша заједница сваке године је ишла на Вимблдон да чекамо, па смо ушли и платили 20 фунти... нисмо ишли на стадион, није се имало пара“ (ФГ 1, БГ, м, 37).

С друге стране, препознајући феномен операционализован преко „теста лoјалности“, испитаница са севера каже да никада није навијала за српски тим, и томе додаје: „Немам никакво осећање према Србији, не могу да се идентификујем са тим. Тешко да се идентификујем да сам ја Српкиња“ (ФГ 1, БГ, ж, 29).

Претпостављамо да је поред утицаја порекла испитаника на њихов однос и осећај националног идентитета након повратка из иностранства од значаја и околина која је утицала на примарну социјализацију, културне норме и веровања која су очувана у тој друштвеној средини као вредносне оријентације неговане унутар породице (Stepanović Zaharijevski & Gavrilović, 2009). Претпоставља се да су и личне особине појединца такође имале утицај на однос према националном идентитету (Franceško et al., 2006). Међутим, због ограничености времена трајања фокус-групе, као и основног циља истраживања, инструмент нисмо ширили, те стога не можемо ни да испитамо утицај ових варијабли на национални идентитет испитаника.

Фактор који се показао као важан за анализу ове компоненте, а поменут је случајно у оквиру одговора на другу групу питања, јесте национална структура породице. Наиме, испитаница која се вратила из Шпаније, а која је тамо упознала партнера са којим је засновала породицу, показује потпуну неутралност у погледу националне идентификације. То се огледа у чињеници потенцирања на квалитету игре, а не на пореклу, те стога каже „српски фудбал ми је био мучење да гледам, а у шпанском сам уживала. Није до момента идентитета него до лепоте игре“ (ФГ 1, БГ, ж, 36). Њен став указује на отвореност и прихватања неке врсте космополитског идентитета који брише границе у корист знања, али при томе не подразумева одбацавање свега што има везе са земљом порекла. „За Ђоковића сви у кући навијамо“ (ФГ 1, БГ, ж, 36), истиче она, указујући да наш представник који задовољава њихове критеријуме „лепоте игре“ има подршку и њеног супруга, Шпанца.

На крају, заступајући теоријску поставку у вези са идентитетом повратника, која подразумева значај корена и пређеног пута (Gilroy, 1991) приликом његове (ре)конструкције, резултат анализе сумирамо ставом који је изнела повратница из Енглеске: „Мени је кућа Србија. Има предности које друге земље немају и то је нешто што нас држи, и то уз допуну из иностранства нас чини целовитим какви јесмо“ (ФГ 1, БГ, ж, 33).

ЗАКЉУЧАК

Будућност популације међународних студената, којом смо се у истраживању бавили, јесте „широка са опцијама, али углавном непозната“ (Picková, 2020). Наиме, морамо имати у виду да међународни студенти могу трајно остати ван земље порекла, али и да исто тако постоји могућност да су укључени у привремене миграције и да ће се након школовања вратити у матичну земљу са разним облицима капитала који није могао бити стечен код куће. Према резултатима других истраживања период њиховог боравка у иностранству често зависи и од доступних финансија, односно од чињенице да ли сами сносе трошкове школовања и боравка у иностранству, или користе средства донатора кроз различите облике стипендија (Vasojević, 2022, str. 905–906). За све њих је заједничко то да су они „између пролазног туристе и мигранта са дуготрајним боравком“, између узнемирујуће ситуације неопходне интеграције и осећаја посетиоца са дефинитивним повратком кући (Murphy-Lejeune, 2002, str. 5).

Независно од тога да ли настављају живот у иностранству, па говоримо о њиховој трајној интеграцији у друштво пријема, или се враћају у земљу порекла, па је важно размотрити реинтеграцију међународних студената, важно је да спознају своју улогу у „новом простору“, да открију шта се од њих очекује како би (ре)интеграција била успешна. С друге стране, разумевање њиховог потенцијала од стране друштвене средине пружа разне могућности усмеравања капитала на прави начин. Уз то, важно је разумети да и њихов идентитет који се (сходно теорији, али и анализи коју смо изложили) налази и даље у процесу обликовања, има нове форме као последицу интеракције са колегама из других друштава.

Можемо рећи да резултати истраживања које смо овде показали, премда се не могу генерализовати, с обзиром на мањкавост узорка, већ важе само за групу коју смо испитивали, иду у прилог очувању идентитетске основе потекле из примарне заједнице и друштва порекла, али указују и на нове облике разумевања властите личности испитаника. Преобликован професионални идентитет, под утицајем дубље умрежености са колегама из струке, а који живе широм планете, пружа могућности ширења знања и тежње праћењем нових резултата из области којима се повратници баве. Даље, усвајање нових културних норми пружа могућност комуникације са другим културама и компоненте неопходне за наставак међународне сарадње независно од места боравка. На крају је ипак важно истаћи да очуван идентитет земље порекла оставља отворену могућност за укључивање ове популације у друштвене оквире на најбољи начин у смислу њиховог усавршавања. Стога, ово искуство, чак и када га посматрамо из идентитетске перспективе, пружа могућност добитка свим актерима који су укључени у миграциони ток, што може бити и тема неког будућег истраживања ове популације.

Milica Z. Vesković Anđelković¹
University of Belgrade, Faculty of Philosophy,
Department of Sociology
Belgrade (Serbia)

Nena A. Vasojević²
Institute of Social Sciences,
Centre for Sociological and Anthropological Research
Belgrade (Serbia)

(RE)CONSTRUCTION OF THE IDENTITY OF HIGHLY EDUCATED RETURNEES: THE CASE OF SERBIA³

(Translation *In Extenso*)

Abstract: The aim of this paper is to analyze empirical data collected through focus-group research that examined the experience and formation of the identity of highly educated returnees after a period of studying abroad. We start from the theoretical assumption of identity as a social category, which means that it is the result of the interaction between people, institutions and practice, and thus it is changeable, in the constant process of formation and never completed. The emphasis will be placed on the analysis of building the respondents' identity and their attitudes towards individual identity components. From interviews it can be concluded that migration experience has largely affected the building and understanding of own identity, that it remains open to influences of new social environments, while also preserving the contours of national culture.

Keywords: identities, (re)construction of identity, academic migration, Serbian returns

INTRODUCTION

The purpose of this paper is to show, on the basis of empirical material, the analysis of the experience and (re)construction of the identity of international students for Serbia who studied abroad for a period of time. The starting point is the theoretical assumption of changeability of personal identity which is in the constant process of formation, depending on the social context in which an individual lives. Having in mind the change in the social environment of migration population, this topic proves to be quite challenging in the analysis of the international students experiences. To corroborate the importance of the topic, it is also important to emphasize the fact that in the past decades the number

¹ mzandjel@f.bg.ac.rs

² nvasojevic@idn.org.rs

³ The paper is the result of the project "International student migration in the context of Serbia and (re)construction of identity: key issues and elements for public policies", supported by the Science Fund of the Republic of Serbia within the Program *Identities* (IS-MIGaIN 1434).

of Serbian students travelling abroad for education and gaining new experiences has been constantly increasing. Moreover, the data⁴ indicate that the increasing number of international students has been recorded in other countries as well, so that migration of student population may be seen as a global phenomenon.

That migration of academicians is an important field of research is also shown by the fact that the potential of highly educated migrants has been recognized and supported by the European Union and the governments of many countries. European ministers of education have promoted internationalization of education with the aim of harmonizing the entire academic system, where exchange programs are identified as an instrument aimed at increasing knowledge and sensibility for other cultures, practices, traditions, beliefs and communications (Severino, Messina & Llorent, 2014, according to: Jabbar, 2012), which is best reflected in the funds invested in mobility programs (Vasojević, 2022, according to: European Commission, 2020). Specifically, in the USA, an increase has been recorded in the number of students, US citizens, who use loans for studying abroad (Open Doors report, 2011) while, on the other hand, American colleges and universities hosted more than one million international students during 2016/2017 (Glass, 2018). The situation is similar in other countries, so we may notice that a large increase in the number of foreign students was also recorded in South Korea between 2010 and 2021 – the number of students from other countries who are currently studying at various Korean universities has reached approximately 152,000 (Im, Basiliisco et al., 2022).

This model of schooling has numerous effects on the lives and worldviews of this group of students because different changes in the personality of an individual occur in the course of academic mobility. According to the research conducted by the Institute for International Education of Students⁵, the respondents point out that their education abroad primarily affected the maturity of their personality, their self-confidence, but also their different attitude towards members of other cultures and, in general, their worldview (Dwyer & Peters, 2004)⁶. All these factors affect the formation of students' identity or, as defined by the authors, "the international educational milieu becomes a *real laboratory of new types of identities*" (Picková, 2020, p. 1, according to: Resnik, 2012). In fact, Bauman (Bauman, 1996) sees international students as "persons involved in mobility in their search for new experiences", whereas the identity transformation takes place. He sees them as

⁴ According to the data from the Report of the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), participants in academic mobility make the fastest growing group today in relation to all other migrants (Czaika, 2018).

⁵ The Institute for International Education of Students is an organization gathering students with the experience of international academic mobility with the aim of experience exchange, diversity reduction and racism neutralization. The Institute's engagement is directed towards creating an inclusive working and living environment with the possibility of a broader exchange of knowledge among members (Institute for International Education of Students, IES, <https://www.iesabroad.org/>, accessed on 26 October 2023)

⁶ According to the results of this research, as many as 97% respondents say that they feel that, thanks to their studying abroad, they have matured, while 98% of them stress the impact of this experience on their self-confidence, as well as the development of tolerance towards different cultural norms. The total of 97% of them say that this experience has changed their entire worldview (Dwyer & Peters, 2004).

tourists who never belong to the place they move in, while choosing parts of the external world that will let them in and, on the other side, living inside a “bubble” that gives them the sense of safety (Bauman, 1996; 2011).

Having in mind the importance, topicality and scope of the students' migration phenomenon, both locally and globally, the consideration of the formation of their identity arises as a very important question, no matter whether we observed it from the cultural-anthropological perspective, as a sociological phenomenon or even from the perspective of economic, technological and scientific development of society. Namely, by understanding the (re)construction of the identity of international students, we get an insight into the extent to which identity constructed in the first socialization stage has been preserved, to what extent this identity is important for an individual and in what manner then environment in which a student resided during his/her studies affected him/her in terms of personality formation. Seen from the economic perspective, identity can quite frequently turn out to be an important motive for investing the acquired resources both in the country of origin and the country of reception (Vesković Anđelković, 2019; Filipović, 2012). In this paper, identity in terms of economic gain will not be considered. The analysis of the empirical material has been done with the aim of understanding the effects of society on the formation and experience of the respondents' personal identity.

IDENTITY AS A SOCIAL AND HISTORICAL PHENOMENON

The theoretical framework that will serve for interpreting the collected data is based on the understanding of identity as a social category, meaning that identity is the result of interaction between people, institutions and practice in which an individual is involved (Ige, 2010). In addition, it is not only about how individuals see themselves, but also about how others see them, which is related to the social contest in which they live, as well as with social practices in which they are involved through everyday life. In addition, an individual is not limited to only one social context, but is ready for challenges of different social environments and cultural systems, depending on his/her active social networks. This particularly refers to the modern world characterized by modern technology and, therefore, by simultaneous communication with several social groups. That is why some authors believe that it is more convenient to speak about multiplied self that is activated depending on the situation, i.e., society with which an individual interacts and on his/her needs (Tajfel & Turner, 1979). Accordingly, in sociology it is often spoken more about identities than about identity, which opens the space for considering potential benefits of individuals networked in different social groups (Burt, 2001; Lin, 2001). What derives from this fluidity is the fact of its constant reconstruction that may be understood as a process of reorganization of self (Montuori, 2003), self-adaptation and evolution in response to various representation in changeable social circumstances.

The change of social circumstances, acceptance of different and often incoherent social roles, is most pronounced in migration population. Unlike non-migration population that, thanks to the Internet, also has an opportunity for social and cultural transnational

exchange, migrants go beyond geographical, cultural and linguistic boundaries and are constantly in the state of evolution, accelerated learning about a new country and its culture. When speaking of international students, they face new social structures and ways of life in the country of reception, which often makes them question themselves about who they are and what they would like to become. In that way, they remain included in the permanent process of identity change (Marginson, 2014). Through this experience of new choices and possibilities, they re-examine their history, the adopted value system, as well as the attitudes about themselves and the culture of the country of origin. The result of this process is that they change, develop, and discover much more about themselves and their cultural roots (Marginson, 2014).

For the (re)construction of this population's identity, in terms of the freedom its formation, of great importance is also the attitude of the countries of destination in the course of integration. Some authors (Schwartz et al., 2010; Davis, 2011; Lin & Lui, 2016), according to the empirical research results, claim that the countries that are mostly the countries of destination have the tactic of foreign students' acculturation⁷. This approach implies an ethnocentric and hegemonistic attitude (Koehne, 2005) advocating the necessity of adjusting to a new culture and social-value system without the freedom of maintaining the characteristics of the culture in which individuals grew up. Contrary to the findings reached through empirical research by the previously listed authors, Norma Koehne believes that students should not be assimilated, but included in the integration process, leaving them the freedom of deciding who they want to become and choosing between the cultural identity of the country of origin and the country of destination, or numerous other cosmopolitan options (Koehne, 2005). This freedom leaves them the space for re-examining themselves, creating new identities, understanding their position in the new world and achieving multiplied and hybrid identities (Marginson, 2014). In that manner, they are freed from the supremacy of the influence of one culture, either the one adopted by the society of origin or by the society of destination (Marginson, 2014).

The process of adaptation and integration in a new social environment does not proceed equally for every individual. Numerous factors, such as the country of origin and of reception, individual's socio-economic status and available resources, ethnic groups an individual belongs to, as well as the degree of knowledge of the language of the country of destination, affect the manner and degree of adaptation in the country of reception (Vesković Anđelković & Bobić, 2019, p. 203). All these factors are completely individual and their combinations are numerous, so that it is almost impossible to have a unique pattern of

⁷ According to Berry's multicultural model, two separate dimensions of identity formation as seen as the adoption of the culture of the country or destination and cultural heritage of the country of origin. Together they lead to the formation of four different approaches to new immigrants: 1. Assimilation – adaptation to the culture of the society of reception and the rejection of the cultural heritage from the country of origin; 2. Separation – rejection of the culture of the society of reception and the acceptance of the cultural heritage from the country of origin; 3. Integration – adaptation to the culture of the society of reception and preserving the cultural heritage from the country of origin, and 4. Marginalization – rejection of the inherited cultural pattern and the one found in the society of reception. Of these four categories, integration is no doubt accepted as the most desirable form of adaptation in terms of the welfare both for the individual and society (Berry, 1980).

explaining identity reconstruction among all international students as a single group. The significance of the above-listed variables largely depends on the firm and unchangeable “I” possessed by the individual, as well as on the manner of exchange between the individual and the social environment (Hall, 1992).

The analysis of returnees’ identity becomes somewhat more complex. Unlike those who did not return, among returnees there is also an inclusion of the factor of their reintegration in the society of origin. It refers to the openness of the community for manifestation and the inflow of elements of other cultures, which enables the individual to construct his/her identity freely.

INTERNATIONAL MOBILITY OF SERBIAN STUDENTS IN THE 21ST CENTURY

Schooling of Serbian educated elite abroad is not a new phenomenon. It was Prince Miloš who recognized this population as the main mechanism for creating a modern state (Trgovčević, 2003), and that is why in 1830 funding began of government students abroad, when six young men were sent to Vienna and Budapest. This practice of financing the schooling of our students outside Serbia from the state budget continued through to the 1990s (Vasojević, 2019). Moreover, throughout history Serbian students had the opportunity for education and specialization abroad as grantees of foreign foundations and governments, which were most numerous in the period of the Federal People’s Republic of Yugoslavia (Vasojević, 2019). For example, within the Fulbright Program for the period 1965-2006⁸, a total of 636 experts granted scholarships (Vasojević, 2019). The development and topicality of home and foreign affairs led the Serbian government to various social, political and economic crises in the very period when international schooling was “dynamic and highly represented at the global level” (Akli, 2012, p. 32). During those periods, which frequently repeated in the history of our country, providing scholarships for our students was unsteady, but it was maintained thanks to “different justifications and purposes”. Despite challenges, until the 1990s the system tried to use different strategies, bilateral agreements and funds to keep the tradition of schooling the best students at prestigious foreign universities.

After a (relatively) long fifteen-year pause, upon the initiative of the Government of the Republic of Serbia, the national Young Talent Fund was established on 20 June 2005 and it has been one of the most important sources of financing students from the state budget to date. This Fund was established as an indirect user of budget funds within the section of the Ministry of Finance (Vasojević, 2019; according to: Official Gazette of the Republic of Serbia, 2005: 56) and first operated as part of the Ministry of Education. Less than three years after its foundation it was renamed into “Dositeja” Fund for Young Talents (Vasojević, 2019; Vasojević & Filipović, 2017; according to: Official Gazette of the Republic of Serbia, 2008: 71) and was incorporated first into the Ministry of Youth and Sport (according to: Vasojević, 2019; Vasojević & Filipović, 2017). Since 2022, this Fund has been within the Ministry of Science, Technological Development and Innovation. From 2008 to 2022,

⁸ We must note that granting scholarships was not uninterrupted. There were years when scholarships were not awarded for our country.

“Dositeja” Fund for Young Talents granted 5,443 scholarships⁹ for the education of Serbian students abroad, 3,339 of which were granted for the first degree of academic studies with master, 1,988 scholarships were granted for doctoral programs, while 116 were granted for the specialist level of studies¹⁰.

“Dositeja” Fund is an important source of funding our students for foreign studies, but we must also point to the importance of other foreign funds and donors relevant for our country. One of the most represented ones is the fund within Erasmus Program. In the period 2014–2020, 1,584 Serbian students used the scholarship for their stay and specialization at foreign faculties (Vasojević, 2022, p. 35). Taking into account the mobility of university professors, as well as the researchers in our institutes, this number is even higher. In addition, it is important to note that Serbian students, especially those in postgraduate studies, are also granted scholarships by other foreign foundations such as DAAD¹¹, Konrad Adenauer Foundation¹², governments of other countries, primarily Italy and France, and others that have not been mentioned here¹³. However, although the relevant ministries and services are aware of the students’ high mobility, there are no overall statistical data about them or data about the number of those who returned to Serbia after their studies. There are only individual incomplete reports available on the website of “Dositeja” Fund for Young Talents of the Republic of Serbia, while in Serbian references (Vasojević, 2019; Vasojević & Filipović, 2017) rare data may be found referring solely to the students financed by this Fund.

Unlike other available studies about international student migrations, which refer to other, mostly traditionally immigrant countries “dominated by the comparisons of countries and the constructs analyzing statistics and trends at the national level” (Gargano, 2009, p. 335), the lack of statistical data about his population for Serbia makes us direct our attention to other aspects of student migration. Not only identity research as the topic of this paper, but also other fields, such as gained capital, future plans about the place of residence and topicality of international cooperation remain open to researchers dealing with this topic.

⁹ The data should be observed as the number of granted scholarships and not as the number of grantees because some grantees have been given scholarships for different levels of studies and are not recorded as single users.

¹⁰ The data received on the basis of the application forwarded officially to the e-mail of “Dositeja” Fund for Young Talents. The representatives of the Fund for Young Talents e-mailed the data on 17 February 2023. The received data were grouped and presented in this paper.

¹¹ Every year Deutscher Akademischer Austauschdienst publishes the list of scholarships for students from Serbia, as well as for mobility of teaching staff and researchers. For more information, see: <https://www.daad.de/en/> (Accessed on: 27 October 2023).

¹² Konrad Adenauer Stiftung (KAS) has a long tradition of granting scholarships to our students for studying abroad. For more information, see: <https://www.kas.de/sr/home> (Accessed on: 27 October 2023).

¹³ Foreign government scholarships were published on the website of Serbian Ministry of Education, Science and Technological Development. For more information, see: <https://prosveta.gov.rs/skol-ski-i-studentski-zivot/stipendije/medjunarodne-stipendije/>.

SAMPLE AND METHODOLOGICAL NOTES

The empirical data used in this paper were collected in the focus-group research¹⁴ conducted at the end of June 2023. The discussion involved a total of six respondents, three from the program “Dositeja” and three from foreign funds. As for gender distribution, there were more women in the sample as compared to only one male respondent. Two participants studied in England, two in Austria, one in the USA and one in Spain. As for the place of origin, three female respondents are from Belgrade, while other three were not born in Belgrade. It is important to emphasize that this is not a representative sample, but the results can be observed as a case study because the focus-group involved only the respondents who responded to the invitation¹⁵. Moreover, when it comes to nationality, we obtained a uniform sample, because all the respondents were of Serbian nationality. In this case, there is a risk of the oversimplification of the respondents’ attitudes and identity processes. Nevertheless, the obtained results confirm the assumptions and conclusions of the authors previously dealing with this topic, which were presented within the theoretical assumptions of this paper (Vesković Anđelković & Bobić, 2019; Marginson, 2014; Dwyer and Peters, 2004).

The instrument (guide) used for data collection was divided into several groups of questions, depending on the identity component to be examined – personal, professional, national, cultural and spatial identities. The interviews were recorded by the dictaphone and then transcribed so as to enter the data into the software program for data processing – MAXQDA2022. The questions used for the operationalization of identity components relevant for the analysis in this paper will be listed gradually in the course of the result presentation.

ANALYSIS AND DISCUSSION

By the analysis of the empirical material, we realize that the formation of the personality of the interviewed international students begins with their very decision to study outside Serbia, which is reflected in strengthening self-confidence, the feeling of independence and freedom, and thus in the manner of communication with society. In the references, it is exactly this moment that is given as an important segment in identity construction; namely, Tran (Tran, 2016) points out that international education is a road towards independence and, as an investment in oneself, it constitutes a type of human capital and affects what an individual may do further. For one of the female respondents, studying itself and then her departure to Australia for master studies, is horizontal upward mobility in relation to the

¹⁴ The research was devised and implemented by the researchers of the Institute of Social Sciences at the Faculty of Philosophy, the University of Novi Sad, at the Faculty of Philosophy in Belgrade and the Institute of Architecture and Urban Planning of Serbia, within the project IS-MIGaIN, supported by the Science Fund of the Republic of Serbia within the program “Identities”.

¹⁵ We reached our respondents by applying the snowball method, i.e., the invitations for applications were sent through social media, but they were also directly forwarded electronically to those institutions recognized as potential partners. The invitation letter and the research justification were available in English and in Serbian.

social position of the family of origin, but also the acknowledgment of her own ability and value. She says the following:

“I’ve realized that I have a lot to say about his topic and that studying abroad is quite important, and it has changed me forever; I’m happy because I managed to realize by accident that I could go and study abroad. It was a very big psychological step forward for me because of my family context because I’m the first one in my extended family to complete studies, which used to be the privilege of other classes” (FG 1, BG, f, 29)¹⁶.

What all the respondents have in common is that they were generally surrounded by students from different countries. The male respondent with the experience of studying in England says that he completed his doctoral studies at an international university.

“That is one of the most international universities in Great Britain by the number of foreign students attending it, and that was a great experience for me. Our group leader, our mentor, was from Serbia. Most of us came from East European countries: Serbia, Ukraine, Russia, Poland, and the Czech Republic – Slav students. One professor, a Turk, brought mostly Turks... The students got connected fine and they still keep in touch today” (FG 1, BG, m, 37).

This fact implies that this is not about integration into the stationary population of the country of destination, but into the international social context. Therefore, in our analysis we cannot follow the significance of the stay in different countries for the formation of students’ identity. However, the multicultural environment leads us to a conclusion that identity construction for them is not moving in a straight line from the country of origin to the country of destination, i.e., it does not include interaction of only two cultural contexts, but constitutes negotiation and the process of creation through constant shift of diversities.

The establishment of social relationships with people from different countries expands the social capital of the surveyed students that had a positive effect on their position in the professional community and thus on the formation of their professional identity. Expanding international contacts was a goal of its own for one female respondent:

“My goal is to publish in international journals and to make contacts with people abroad. To have someone to invite me to a lecture, to organize summer schools. I’ll be here physically and mentally, but in such a way as to expand my existence abroad” (FG 1, BG, f, 29).

The new environment, knowledge exchange and different working conditions have also led to the accumulation of human capital and the profiling of a narrow field of interest, which further affects the professional identity reshaping¹⁷. Moreover, the respondents also adopt new norm that have a positive effect on their relationship with the working

¹⁶ The respondents are coded by the following key: FG1 denotes the focus-group that was first done in this cycle of the project implementation, which is followed by the abbreviation BG for Belgrade; the following label refers to male/female respondents and, finally, the respondents’ age is shown numerically.

¹⁷ According to the research results of the Institute for International Education of Students, as many as 87% of the respondents said that the international student mobility experience made them

environment. There is a striking experience of the respondent who points out that he learnt how to meet deadlines in England: “If there are no results, they must be made” (FG 1, BG, m, 37). The acceptance of these norms of a different context further affected his own understanding of his own abilities and attitude towards work, and it has also been highly valued by the environment.

Although the analysis of the empirical material goes towards reshaping the respondents’ identity, it is still important to return to the fact of identity root survival. One female respondent, a cultural anthropologist, says: “When you go outside your culture, you see how much your culture has formed you” (FG 1, BG, f, 29). Therefore, although it is true that by changing their social environment international students get an opportunity to critically perceive the cultural norms and values taken from their country of origin (Marginson, 2014), it turns out that, independently of their valuation by the respondents, they still remain built into personal identity. The same female respondent noticed the following: “By going there I realized that everything I used to hate in my culture is actually what I am” (FG 1, BG, f, 29). On the other hand, the respondents who put forward the positive aspects of Serbian culture and speak about friendliness, heartiness and openness, they present these characteristics of both their personality and their nation in communication with their colleagues and acquaintances abroad, as well as with their colleagues in Serbia. They also feel the need to make the characteristics of their nation more beautiful in order to present themselves in the best possible light to other nation.

“At my faculty, everyone knew about Serbia, about Belgrade. They knew nice things about our being friendly, about good places for going out and that there were many foreigners in Serbia. They knew some historical things, and their opinion was mostly good. I like adding a little so that everyone will think nicely; it isn’t a lie, I just want to make some things more impressive” (FG 1, BG, f, 32).

In that respect, a question arises of the survival of the national identity and the feeling of attachment to the community and the place of origin. As for the feeling of attachment, it is operationalized through the questions about the perception of home, where the respondents with no exception see their home in the parents’ place. According to one female respondent, “her home is at Palić. I work in Belgrade, but after work I don’t go home, but to the apartment” (FG 1, BG, f, 29). Apart from home, the representation of the attachment to the community of origin, we would also like to stress the attitude of one of the respondents who says: “In Prijepolje, we are quite attached to the family; I have a broad circle of friends and while you’re there, you intensively keep that circle and you often want to come here” (FG 1, BG, m, 37).

Along with the recognition of the national culture contours and the feeling of attachment to the place and social environment in which our respondents grew up, on the one hand, and the inevitable conclusion about identity reconstruction due to interaction with the multicultural environment during the stay abroad, there also follows the consideration of the national identity survival. Apart from the question of inclusion in (virtual) diaspora

continue their education, while as many as 67% of them said that such mobility led them to broaden their knowledge or even change the field of study (Dwyer & Peters, 2004).

communities and interest in events in the country of origin, we also set the “loyalty test” as a litmus test for the survival of this category. It included the question about supporting national representatives at international competitions. Since we assumed that a number of the respondents were not interested in sport, we did not insist only on sport, but we equally examined their support at sport competitions and their support to national representatives at beauty contests and even at science competitions. In this focus-group, unlike the previously conducted studies (Vesković Anđelković, 2019; Filipović, 2012), all the respondents were oriented towards their support to national representatives at sport competitions. As the outstanding factors that showed significance in the examination of the national identity component, there were the place of birth, in terms of the national identity surviving more among the respondents from the central or southern parts of Serbia, while it was less pronounced among the respondents from Belgrade and from the north of the country. Specifically speaking, the respondent from Prijepolje who pointed out his strong attachment to the place of origin, as well as the networking with the Serbian community in London, describes his support to Serbia’s representative in the following manner:

“We were strongly connected in identity terms. W organized ourselves when Serbian national team or Đoković played. It hurt me a little when all of them were against Đoković, but there were also our people who are slightly two-faced, so when Đoković misses the ball, they applaud, which is not normal. Our community went to Wimbledon every year to wait, and then we entered and paid 20 pounds... We didn’t go to the stadium itself because we couldn’t afford it” (FG 1, BG, m, 37).

On the other hand, recognizing the phenomenon operationalized via the “loyalty test”, a female respondent from the north says that she has never supported the Serbian national team, adding: “I have no feelings for Serbia; I can’t identify with it. I have difficulty identifying myself as a Serbian” (FG 1, BG, f, 29).

We assume that, apart from the effect of the respondents’ origin on their attitude and feeling of national identity after their return from abroad, of significance is also the environment that affected their primary socialization, cultural norms and beliefs preserved in that social environment as value orientations pursued inside the family (Stepanović Zaharijevski & Gavrilović, 2009). The individual’s personal characteristics are assumed to have also affected the relationship towards the national identity (Franceško et al., 2006). However, because of the restricted time of the focus-group, as well as the basic research goal, we did not expand the instrument, and that is why we cannot examine the influence of these variables on the respondents’ national identity.

The factor that turned out to be important for the analysis of this component, and was mentioned accidentally within the answers to the other group of questions, is the national structure of the family. Namely, the respondent who returned from Spain, where she had met her partner and started her family, shows complete neutrality regarding national identification. It is reflected in the fact of stressing the quality of the game and not on the origin, and that is why she says: “Serbian football was difficult to watch, while I enjoyed Spanish football. It is not the moment of identity, but the beauty of the game” (FG 1, BG, f, 36). Her attitude points to openness and acceptance of a sort of cosmopolitan identity that erases frontiers for the benefit of knowledge, while it does not imply rejecting everything

that has to do with the country of origin. “All of us at home support Đoković” (FG 1, BG, f, 36), she emphasizes, indicating that our representative who meets their criteria of the “game beauty” is also supported by her Spanish husband.

In the end, by advocating the theoretical proposition regarding the returnees’ identity, which implies the importance of the roots and the covered road (Gilroy, 1991) in the course of its (re)construction, the analysis result will be summed up in a statement made by a female returnee from England: “Serbia is my home. It has advantages other countries don’t have, and that’s something that keeps us and, with the additional experience from abroad, it makes us complete, the way we are” (FG 1, BG, f, 33).

CONCLUSION

The future of international student population as the subject of this research is “broad, with options, but mostly unknown” (Picková, 2020). Namely, we must keep in mind that international students may stay outside their country of origin forever, but there is also a possibility of their inclusion in temporary migration and returning to their parent country after schooling, with different forms of capital that could not be acquired at home. According to the results of other studies, the period of their stay abroad often depends on available funds as well, i.e., on whether they finance their own costs of schooling and stay abroad or they use the funds donated through various forms of scholarships (Vasojević, 2022, pp. 905–906). What all of them have in common is that they are “between a passing tourist and a migrant with a long-term stay”, between an upsetting situation of necessary integration and the feeling of a visitor definitely returning home (Murphy-Lejeune, 2002, p. 5).

Regardless of whether they will continue living abroad, when we speak of their permanent integration in the country of reception, or whether they will return to the country of origin, so it is important to consider international students’ reintegration, it is significant for them to perceive their role in the “new space”, to discover what is expected from them for the sake of successful (re)integration. On the other hand, understanding their potential by the social environment provides various possibilities of directing capital in a proper manner. Moreover, it is also important to understand that their identity, which is (in line with the theory, but also the analysis presented here) is still in the process of construction, has new forms as a consequence of interaction with the colleagues from other societies.

We may say that the research results presented here, although they cannot be generalized due to the deficiency of the sample, but refer only to the surveyed group, are in favour of the preservation of the identity base deriving from the primary community and the society of origin, but they also point to new forms of understanding the respondents’ own personality. The reconstructed professional identity, under the effect of deeper networking with the colleagues from the profession living worldwide, provides an opportunity of broadening knowledge and aspiration by following new results in the fields dealt with by the returnees. Furthermore, the adoption of new cultural norms provides an opportunity of communicating with other cultures and the components necessary for continuing international cooperation regardless of the place of residence. Finally, it is still important to emphasize that the preserved identity of the country of origin leaves an open opportunity for including this population in social frameworks in the best possible manner in terms

of their specialization. Therefore, this experience, even when seen from the identity perspective, provides the possibility of gain to all actors involved in the migration flow, which may also be the topic of another study of this population in the future.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Akli, M. (2012). The Role of Study-Abroad Students in Cultural Diplomacy: Toward an International Education as Soft Action. *International Research and Review: Journal of Phi Beta Delta*, 2 (1), 32–48.
- Bauman, Z. (1996). *Tourists and vagabonds: heroes and victims of postmodernity*. Vienna: Institut für Höhere Studien (IHS).
- Bauman, Z. (2011). From pilgrim to tourist – or a short history of identity. In: S. Hall, P. du Gay (eds.). *Questions of cultural identity*, (18–36). London: SAGE Publications Ltd. doi: [10.4135/9781446221907.n2](https://doi.org/10.4135/9781446221907.n2).
- Burt, R. (2001). Structural Holes versus Network Closure as Social Capital. In: N. Lin, K. Cook, R. S. Burt (eds.). *Social Capital: Theory and Research*, (201–250). New York: Walter de Gruyter.
- Berry, J. (1980). Acculturation as varieties of adaptation. In: Padilla, A. M. *Acculturation: Theory, models, and some new findings*, (9–25). Boulder: Westview.
- Czaika, M. (2018). High-skilled migration. Introduction and synopsis. In: M. Czaika (ed.). *High-skilled migration. Drivers and policies*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Davis, J. (2011). *Intercultural sensitivity in foreign student advising: A quantitative analysis of ethnocentrism within the profession in the post-9/11 era*. Riga: VDM Verlag.
- Dwyer, M. M., Peters, C. K. (2004). The benefits of study abroad: New study confirms significant gains. *Transitions Abroad Magazine* (March/April). Available at: https://www.transitionsabroad.com/publications/magazine/0403/benefits_study_abroad.shtml. (Accessed on 26 October 2023)
- Filipović, J. (2012). *Management of a Diaspora Virtual University as a Complex Organization, Serbian Diaspora Virtual University: An Emerging Leadership of a Nation*. Lambert Academic Publishing, Saarbrücken.
- Franceško, M., Kodžopeljić, J., Janičić, B. (2006). Predictors of social identity on the national-European dimension, *Sociologija*, (4), 309–326. DOI: [10.2298/SOC0604308F](https://doi.org/10.2298/SOC0604308F) [In Serbian]
- Gilroy, P. (1991). It ain't Where You're From, It's Where You're at...: The Dialectics of Diasporic Identification, *Third Text: Third World Perspectives on Contemporary Art & Culture*, (13), 3–16.
- Hall, S. (1992). The question of cultural identity. In: Hall, S., Held, D., McGrew T. (eds.). *Modernity and its futures*, 273–315. Cambridge: Open University Press.
- Ige, B. (2010). Identity and language choice: 'We equals I', *Journal of Pragmatics*, 42 (11), 3047–3054.
- Im, D. H., Basilisco, R., Shin, K. S., Bae, Sh. (2022). Determinants of Working International Students' Life Satisfaction: The Mediating Role of Sense of Belonging. *International*

- Journal of Advanced Culture Technology*, 10 (4), 322–336. <https://doi.org/10.17703/IJACT.2022.10.4.322>
- Jabbar, S. (2012). International education: a case study from the University of Jordan. *Education*, 133, 202–220.
- Koehne, N. (2005). (Re)Construction: Ways International Students Talk about Their Identity, *Australian Journal of Education*, vol. 49, no. 1, 104–119.
- Glass, C. R. (2018). International Students' Sense of Belonging-Locality, Relationships, and Power. *Peer Review; Washington*, 20 (1), 27–30.
- Lin, N. (2001). Building a Network Theory of Social Capital. In: N. Lin, K. Cook & R. S. Burt (eds.). *Social Capital: Theory and Research*, New York: Walter de Gruyter, 3–30.
- Marginson, S. (2014). Student Self-Formation in International Education, *Journal of Studies in International Education*, no. 1, vol. 18, 6–22.
- Montuori, A. (2003). The complexity of improvisation and the improvisation of complexity: Social science, art and creativity, *Human Relations*, no. 56, vol. 2, 237–255.
- Murphy-Lejeune, E. (2002). *Student Mobility and Narrative in Europe: The New Strangers*. Routledge, London.
- Open Doors Report. (2011). Retrieved from <http://www.iie.org/en/Research-and-Publications/Open-Doors>
- Picková, I. (2020). *Transformation of identities in international educational milieu of university in Sweden*. Örebro University, School of Humanities, Education and Social Sciences Sociology.
- Roy, A., Newman, A., Ellenberger, T. & Pyman, A. (2019). Outcomes of international student mobility programs: A systematic review and agenda for future research. *Studies in Higher Education*, 44 (9), 1630–1644.
- Severino, S., Messina, R., Llorent, Lj. (2014). International Student Mobility: An Identity Development Task?. *International Journal of Humanities and Social Science*, 4 (3), 89–103.
- Schwartz, S. J., J. B. Unger, B. L., Zamboanga, J. Szapocznik (2010). Rethinking the concept of acculturation: Implications for theory and research, *American Psychologist*, no. 65, 237–251.
- Stepanović Zaharijevski, D., Gavrilović D. (2010). Identities and family value orientations in the Balkans. *Sociologija*, 52 (1), 23–40. DOI: [10.2298/SOC1001023S](https://doi.org/10.2298/SOC1001023S) [In Serbian]
- Tran, L. T. (2016). Mobility as 'becoming': A Bourdieuan analysis of the factor shaping international student mobility. *British Journal of Sociology of Education*, no. 37, vol. 8, 1268–1289.
- Trgovčević, Lj. (2003). *Planned Elite*. Beograd: JP „Službeni glasnik“ & Istorijski institut. [In Serbian]
- Vasojević, N. A. (2022). International students, beneficiaries of the state scholarships of the Republic of Serbia and their education in the 21st century. *Sociološki pregled*, 56 (3), 904–928, doi: [10.5937/socpreg56-39367](https://doi.org/10.5937/socpreg56-39367).
- Vasojević, N. A. (2019). Use of Human Resources: Impact of Scholarship Beneficiaries Educated Abroad on the Development of Serbia (doctoral dissertation). Univerzitet u Beogradu, Beograd. Available at: <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/11783>. [In Serbian]

- Vasojević, N., Filipović, M. (2017). Medical students, beneficiaries of the state scholarships of the Republic of Serbia, and their education in the 21st century: The possibility of improvement. *Sociologija*, vol. 59 (2), 189–205, doi.org/10.2298/SOC1702189V. [In Serbian]
- Vasojević, N. A. (2022). Three decades of transition in Serbia – Sociological and anthropological perspective. In: Lj. Čičkarić, S. Ignjatović (eds.). *Globalization and Academic Mobility* (34–35). Beograd: Institut društvenih nauka. [In Serbian]
- Vesković Anđelković, M. (2019). Potential Role of Returnees as Intermediaries in the Partnership between the State and Highly Educated Diaspora in Serbia (doctoral dissertation). Available at: https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/11485?locale-attribute=sr_RS.ret
- Vesković Anđelković, M., Bobić, M. (2019). Identity of Highly Educated Returnees in Serbia. *Migracijske i etičke teme*, 35 (2), 195–222. [In Serbian]
- Velez-Gomez, P., Bell, N. J. (2018). Identity negotiations of Colombian international students. *Identity*, 18 (1), 1–17, doi: <http://dx.doi.org.db.ub.oru.se/10.1080/15283488.2017.1410155>

Other sources / Други izvori:

- Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD), <https://www.daad.de/en/> (Accessed on 27 October 2023).
- Institute for International Education of Students, IES, <https://www.iesabroad.org/> (Accessed on 26 October 2023).
- Konrad Adenauer Stiftung (KAS), <https://www.kas.de/sr/web/serbien> (Accessed on 27 October 2023).
- Ministry of Education, Science and Technological Development, *International scholarships*. Available at: <https://prosveta.gov.rs/skolski-i-studentski-zivot/stipendije/medjunarodne-stipendije/>. (Accessed on 27 October 2023)